

*DİVANÜ LÛGATİ'T-TÛRK'TEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE**

Orhan KABATAŞ

Divanü Lûgati't-Türk, XI. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmud tarafından hazırlanan bir sözlüktür. O dönemde değişik adlarla anılan Türk halklarının ağızlarından derlenmiş sözcüklerin Arapça açıklamalarının verildiği sözlük, karşılaştırmalı bir yöntemle düzenlenmiştir. Hakaniyet Türkçesi temel alınarak hazırlanan eserin söz dağarcığının büyük bir bölümünü bu lehçeye özgü söz malzemesi oluşturur.

O dönemde Hakaniyet Türkçesinin yazı dili olma özelliğini kazanabilmiş tek lehçe konumunda bulunması ve Kaşgarlı'nın da bu dil grubuna mehsup bir kişi olması böyle bir seçimi haklı gösterecek nedenler olarak düşünülebilir.

Kaşgarlı, bu lehçenin dışında kalan gruplar içinde Oğuzcaya da ayrıcalıklı davranır. Türlü nedenlerle bu lehçeye göndermelerde bulunur. Bu da Oğuzcanın lehçeler arasında ağırlıklı bir yeri olduğunu gösterir; ancak, ikinci derecede önemli görülen bu dil grubuna özgü 265 sözcüğün kaydedilmiş olması üzerinde düşünülmesi gereken bir veridir. Hakaniyet Türkçesine ait altı binin üzerinde sözcüğün yanında çok düşük kalan bu sayının Oğuzcanın söz varlığını bütünüyle yansıtmaması kabul edilebilir bir sonuç olmaktan uzaktır. Kanımızca bu durumun türlü biçimlerde yorumlanması olasıdır.

Kaşgarlı, ya lehçeler arasındaki farklılıkların tümünü vermemiş; ya da aralarında fonetik ve anlam yönünden belirgin ayrılıklar olan sözcükleri kaydetmeyi tercih etmiştir. Bu ikinci varsayıma göre, Hakaniyet Türkçesiyle Oğuzca arasında farklılık bulunan sözcüklerin sayısı bunlarla sınırlıdır. O dönemde Oğuzca bütünüyle ayrı özellikler kazanarak kendine özgü bir yapıya henüz kavuşmamıştır. Sözcüklerin büyük bir bölümünün ortak olarak kullanıldığı düşünülebilir.

Divan'ın söz dağarcığı Türkiye Türkçesinin söz varlığı ile karşılaştırıldığında sanılandan daha fazla sözcüğün gerek ölçünlü dilde gerekse yerel ağızlarda ya ol-

---

* Bu yazı, Yakın Doğu Üniversitesi Fen ve Sosyal Bilimler Enstitüsünde savunduğum "Divanü Lûgati't-Türk'ten Türkiye Türkçesine Karşılaştırmalı Sözlük" başlıklı yüksek lisans tezimin sonuç bölümüyle sözlük bölümünden seçilmiş maddelerden oluşmaktadır. Türkiye Türkçesinin söz varlığı ile Divanü Lûgati't-Türk'ün söz dağarcığını fonetik ve anlam yönünden karşılaştırmak amacıyla yapılan bu çalışmada, Divan'da geçen ve Türkiye Türkçesinde varlığını sürdüren bütün sözcükler belirlenmiş, başta Oğuz grubu lehçeleri Azerice ile Türkmence olmak üzere çağdaş Türk lehçelerindeki aldıkları biçimler gösterilmiştir.

duğu gibi ya da çok az değişikliğe uğrayarak kullanıldığı görülür. Bu kadar değişikliğin Oğuzca kaydıyla verilen sözcüklerle Çağdaş Türkiye Türkçesinde kullanılan biçimler arasında da var olduğu açıkça gözlenmektedir. Bu değişikliklerin çağdaş Oğuz grubu lehçelerinin dışında kalan öbür lehçelerde daha çok meydana geldiği bilinen bir gerçektir. Somut bir kanıt oluşturması bakımından yüzlerce örnekten rastgele seçtiğim birkaç veri sunmayı uygun buluyorum.

Hak. Tür. *yol*, ÇTT. *yol*, Az. *yol*, Tkm. *yöl*, Bşk. *yul*, Krg. *col*, Kzk. *jol*, Tuv. *çol*; Hak. Tür. *qav* 'yanıcı madde', ÇTT. *kav*, Az. *gov*, Tkm. *gov*, TatK. *kū*, Nog. *kuv*, Koy. *kabu*, Sag. *kabo*, Alt. Tel. *kū*, Kzk. *kū*, Tar. *kō*, Hak. *xabo*, Tuv. *kağ*; Hak. Tür. *kewşe* 'geçsemek', ÇTT. *gevşe*, Az. *gövşe*, Tkm. *gevüşe*, Özb. *kavşa*, Krg. *kepşe*, Kzk. *küyse*, Nog. *küze*-vb.

Görüldüğü gibi çağdaş Türkiye Türkçesi, sözcüklerin fonetik yapılarını koruma yönünde öbür lehçelerden oldukça farklı bir 'sadakat' örneği sergilemektedir.

Buradan çıkarılacak sonuç, Kaşgarlı'nın herhangi bir açıklama yapmadan verdiği sözcüklerin büyük bir bölümünün o dönemde Oğuz grubunda da kullanıldığı gerçeğidir.

Lehçeler arası ses değişmelerinin *Divan*'daki veriler ışığında yeniden değerlendirilmesi, kimi araştırmacıların benimsedikleri yaklaşımların doğruluğu konusunda kuşku uyandıracak sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

XI. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgarlı'nın saptığı ses değişmeleriyle ilgili veriler Türk dillerindeki fonetik ayrılıkların o dönemdeki görüntüsünü yansıtmakla sınırlıdır. Bu değerlendirmeler art zamanlı bir yöntemle değil, eş zanlı bir anlayışla yapılmıştır. Bu bakımdan günümüz araştırmacıları Kaşgarlı'dan daha şanslıdır; çünkü bu dönemin öncesine ait yazılı kaynaklara sahiptirler.

Kaşgarlı'nın, Hakaniye Türkçesiyle karşılaştırarak Oğuzcaya özgü fonetik bir özellik gibi gösterdiği ön sesteki *m- > b-* değişiminin aslında bir *b- > m-* değişimi olduğunu bilmesi olanaksızdı. Bunun gibi birçok ses değişmesi Hakaniye Türkçesi temel alındığı için öbür lehçelere özgü değişmeler olarak gösterilmiştir.

Bu tür yanlışlar kimi günümüz araştırmacıları için de söz konusudur.

Türk dillerindeki ses farklılıkları XI. yüzyıl öncesi ve sonrası olmak üzere iki bölümde incelenebilir.

Divan'da yer alan sözcükler, Orhun Yazıtları ve Uygur yazmalarının söz varlığı ile karşılaştırıldığında ne gibi ses dönüşümlerinin olduğu belirlenebilir; ancak, bu yalnız Hakaniye Türkçesine özgü sözcükler için geçerli bir yöntem olabilir. Örneğin, Oğuzca kaydı ile verilen sözcüklerin önemli bir bölümü için bu karşılaştırma sağlıklı sonuçlar elde etmeye yetmeyebilir. Oğuz grubunda görülen değişikliklerin büyük bir bölümü, ancak, ana Türkçeye dayanarak çözümlenebilir.

Burada asıl sorun, çağdaş Türk dillerinde görülen ses ayrılıklarının belirlenmesinde izlenecek yöntemin ne olacağıdır. *Divan*'ı bu belirlemede başlangıç noktası kabul etmenin doğru bir yaklaşım olmayacağı açıktır; çünkü, çağdaş Türk dillerindeki ses ayrılıklarının büyük bir bölümü Ana Türkçeye dayanmaktadır. XI. yüzyıl sonrasında oluşmuş değişiklikler olduğu gibi, değişimin seyrini izleyebileceğimiz yazılı kaynaklara sahip olamadığımız için ne zaman oluştuğunu bilemediğimiz değişimler de vardır. Bu tür değişimler konusunda ancak varsayım düzeyinde birtakım görüşler öne sürülebilir. *-d- ~ -y- ~ -z- ~ -r- ~ -t-* ses denkligi bunlardan yalnızca biridir. Çağdaş Türk dillerinde Tuv. *adak ~ ÇTT. ayak ~ Şor. azak ~ Yak. atax ~ Çuv. ura* biçimlerinde karşımıza çıkan bu ses denkliginin hangi sestən dönüştüğü konusunda şimdiye dek kabul edilebilir bir görüş ortaya konulamamıştır. Bu seslerin çıktığı varsayılan ana Türkçedeki ilk sesin ne olduğu henüz belirlenememiştir. Bu yüzden kimi araştırmacıların Orhun Türkçesindeki *adak* > DLT'deki *ağak* biçimini göz önünde bulundurarak *ayak* biçiminin de *adak*'tan dönüştüğünü öne sürmeleri ihtiyatla karşılanmalıdır; çünkü, bu ilk ses sadece *-d-> δ* nin değil aynı zamanda *-y-*'nin de çıktığı bir ses olabilir. Bu konuda kesin bir yargıda bulunmanın güç olduğunu düşünüyorum. Ana Türkçedeki bu ses muhtemelen *d* veya *δ* (= *D) 'ye yakın bir ses değerine sahipti. Bu arada üç olasılık üzerinde durulabilir: a) *D = *d* b) *D = *d'* c) *D = *δ*. Bu varsayımına göre *d > δ ~ y ~ r ~ z ~ t* ses denklikleri şöyle formüle edilebilir: *D → *d* → *δ* → *z* → *r*; *d* → *t*; *D → *y* ← *d ~ δ*

Kaşgarlı'nın tanıklığına göre *-δ- ~ -y-* ses denkligi XI. yüzyılda bütün lehçeler için gelişmesi tamamlanmış bir ses olayıdır. O dönemde *-δ-*'nin karşılığı olarak *-y-*'yi kullanan lehçelerde söz konusu bütün sözcüklerin bu değişimi geçirmiş olmaları beklenen bir sonuçtur. Buna karşın *ağrıq ~ ayrıq* 'ayrık otu' gibi iki farklı biçimin Oğuzca kaydıyla verilmesi eğer gözden kaçan bir ayrıntı değilse, bu dil grubunda kullanılan ödünçleme sözcüklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Divan'da *-δ-*'li birçok örneğin yanında *-y-*'li biçimlerde yer verildiği, ancak bütün *-δ-*'li örneklerde bu kurala uyulmadığı görülür. *adaq ~ ayaq, ağıy ~ ayıy, boğun ~ boyun, kedük ~ keyük, qağın ~ gayın, qađıñ ~ qayıñ, quđuγ ~ quyuγ, yağıl- ~ yayıl-, ağrıq* (Oğz.) ~ *ayrıq* (Oğz.), *ağruq ~ ayruq* (Oğz.), *ağrış- ~ ayrış-, ođγur- ~ oγγur-, bağram ~ bayram* (Oğz.), *qađγur- ~ qayγur-, ked ~ keđ- ~ key-, tođ ~ toy, tođ- toy-* gibi örneklerde her iki biçim de kaydedilmiş; *ađγır* 'aygır', *ağıy* 'ayık', *ağıy* 'ayı', *ağıqla-* 'ayıklamak', *ağıl-* 'ayılmak', *ağır-* 'ayırarak', *qađγu* 'kaygı', *yağay* 'yaya' gibi daha birçok sözcüğün ise yalnızca *-δ-*'li biçimleri verilmekle yetinilmiştir.

Bu verilerden, Oğuz grubunda da *-δ-*'li biçimlerin kullanıldığı ya da bu dil grubunda bu sözcüklerin hiç bilinmediği gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Oğuzcada bu sözcüklerin *-y-*'li biçimlerinin kullanılıyor olması, Kaşgarlı'nın "Yağma, Toxsı, Kıfçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar birbirine uygun olarak *δ* harfini her zaman yye çevirirler ve hiçbir zaman *δ*'li söyleyemezler" sözünün bir gereğidir. Bu örneklerin *-y-*'li biçimlerine yer verilmemesi, bu tür farklılıkların kolayca anlaşılabil-

leceğinin düşünülmüş olmasına bağlanabileceği gibi, Hakaniye Türkçesinin dışında kalan lehçelere özgü ses özelliklerini kavramaya yetecek kadar sözcüğün alınmasının uygun görüldüğü biçimde de yorumlanabilir.

Kaşgarlı'nın Oğuzcaya özgü ses bilgisi özelliklerine ilişkin açıklamaları XI. yüzyılda oluşumunu tamamlamış ya da yeni oluşmaya başlayan ses ayrılıklarını kapsar.

O dönemde gelişimini tamamlamış ses olaylarından biri de **b > w > v* dönüşümüdür. Hakaniye Türkçesinde görülen **b > w* dönüşümü Oğuzcada *w > v* değişmesi biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bütün örneklerde bu dönüşümün gerçekleştiği söylenebilir. *qarabaş > qrawaş > qaravaş* 'sağdıç', **yabız > yawuz > yavuz*, **yalbar- > yalwar- > yalvar-* gibi.

Gelişimini tamamlamış ses değişmelerinin yanı sıra yeni oluşmaya başlayan ses dönüşümleri de vardır. Ön seste *t- > d-* dönüşümü verilen *d-*'li örneklerden anlaşılacağına göre yeni başlamış bir ses gelişmesi olayıdır. *tewe > deve*, *taqı > dakı* 'dahi', *dede* gibi birkaç sözcüğün dışında kalan bütün örnekler *t-*'li biçimde kaydedilmiştir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde XV. yüzyıla kadar süren bu ikili biçimler, bu tarihten sonra, yerini *d-*'li örneklere bırakmıştır. Bu dönüşümün, öncesinde *t-* bulunan sözcüklerin yalnızca bir bölümünde gerçekleşmiş bir ses gelişmesi olayı olduğu Çağdaş Türkçedeki *t-*'li birçok örneğin varlığından anlaşılmaktadır. Türkiye Türkçesi *t- > d-* dönüşümü bakımından öbür Oğuz grubu dillerinden Azerice, Türkinence ve Gagavuzcadan oldukça farklı bir gelişme çizgisi izlemiştir.

O dönemde yeni başladığı anlaşılan bir başka ses gelişmesi de iç ses ve son ses *γ/g* ünsüzlerinin düşmesidir. Kaşgarlı'nın verdiği *çumyuq ~ çumuq* 'alakarga', *tam-yaq ~ tamaq* 'damak', *barayan ~ baran* 'varan, giden' gibi çok az sayıdaki örnek, o dönemde bu gelişmenin bütün sözcüklerde meydana gelmediğini göstermektedir. Oğuzca olarak kaydedilmiş birçok örnekte bu seslerin korunmuş olması, Hakaniye Türkçesi ile Oğuzcanın söz konusu biçimlerin kullanımı bakımından ortak bir tavır sergiledikleri anlamına gelir. Bu ses gelişmesi olayının XIII. yüzyılın sonlarında tamamlandığı söylenebilir.

Türkiye Türkçesinde XI. yüzyıldan sonra oluştuğu anlaşılan birçok ses değişmesi olayıyla karşılaşırız. Bu ses dönüşümlerinin bir bölümünün değişim aşamalarını Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde izleme olanağına sahibiz.

Divan'da Oğuzca olarak gösterilmiş *bar* 'var', *ber-* 'vermek' gibi, ön sesinde *b-* ünsüzü bulunan kimi sözcüklerin Türkiye Türkçesinde *v-*'li biçime dönüştüğüne tanık oluyoruz. Bu dönüşüm *alış beriş > alış veriş*, *bar- > var-*, *bartır- > vardır-*, *barıl- > varıl-*, *bergü > vergi*, *beril- > veril-* gibi sınırlı sayıda sözcükte ve türevlerinde meydana gelmiştir.

Türkiye Türkçesinde XI. yüzyıldan sonra oluştuğu anlaşılan bir ses gelişmesi de ön seste *k- > g-* dönüşümüdür. İnce sıradan ünlülerin yer aldığı sözcüklerin bir bölümünün ön ses ünsüzlerinde görülen bu ötümlüleşme, Kaşgarlı'nın değinme-

diği bir ses bilgisi özelliğidir. O dönemde Oğuzcaya özgü böyle bir değişim söz konusu olsaydı, tıpkı son ses *-k/-g* (*ölg > ölü, kesek ~ kesik*) ünsüzlerindeki *yumuşaklık/sertlik* farklılığına dikkat çektiği gibi, bu gelişmeden de bahsederdi. Kaşgarlı'nın bu konuda herhangi bir açıklamada bulunmaması o dönemde böyle bir dönüşümün henüz başlamadığını gösterir.

XI. yüzyılda Oğuzcaya özgü ses gelişmelerinden birinin de iç ses ve son ses *ɣ/g* ünsüzlerinin düşmesi olduğunu belirtmiştik. Kural hâline gelmese de Çağdaş Türkiye Türkçesinde bundan başka ünsüz düşmeleri de görülmektedir; ancak, düşme eğilimi olmadığı hâlde birtakım örneklerde düşmüş gibi görünen ünsüzlere de rastlanmaktadır. *w* ünsüzü bunlardan biridir. *Divan*'da *w*li biçimde geçen ve Türkiye Türkçesinde *w*'si düşmüş olarak kullanılan *suw* 'su', *yalwa* 'yalamak', *uwşaq* 'uşak, küçük' gibi sözcükler bunlardan birkaçıdır. Bu sözcüklerin **ɣ*lı biçimlerden geliştiği açıktır. Bu ünsüzler Oğuzcada muhtemelen **ɣ* biçimindeydi. ET *sub* ~ Hak. Tür. *suw* ~ Oğz. **suy* > ÇTT *su*, Hak. Tür. *uwşaq* ~ Oğz. **uşşaq* > ÇTT *uşak*, Hak. Tür. *uwtan-* ~ Oğz. **uɣtan-* > ÇTT *utan-*, Hak. Tür. *yalwa-* ~ Oğz. **yalɣa-* > ÇTT *yala-* gibi. Bu sesin Ana Türkçede de **ɣ* olarak kullanılıyor olması güçlü bir olasılıktır. Tuvacadaki *suɣ* 'su' biçimi bu varsayımı doğrular niteliktedir.

Burada ana hatlarıyla çizmeye çalıştığımız tablodan çıkarılması gereken sonuç, XI. yüzyıl öncesinde lehçeler arasında görülen fonetik farklılıkların, bu tarihten sonra ortaya çıkan değişikliklerden çok daha az olduğudur. Çağdaş Türk dilleri arasındaki anlaşılabilirlik oranının çok düşük bir düzeyde olması bunun en somut kanıtıdır.

Türkiye Türkçesi, çağdaş Türk dilleri içinde *Divan*'daki sözcüklerin fonetik yapılarını en az değişikliğe uğratan bir lehçe görünümündedir. Bu da, Oğuzcanın, o dönemde Hakaniye Türkçesine fonetik özellikler bakımından en az öbür lehçeler kadar yakın bir çizgide olduğunu gösterir. Kaşgarlı'nın açıklamaları ve *Divan*'ın söz dağarcığı, XI. yüzyıl öncesinde lehçelerin birbirlerinden ayrılan yanlarının, ortak özelliklerinden çok daha az olduğunu ortaya koymaktadır. Kaşgarlı'nın eserini, bu gerçeklerin ışığında değerlendirmek, kanımca en doğru yaklaşım olur.

Divanü Lûgati't-Türk, Oğuz grubu dilleri için de başvurulabilecek en erken kaynak olma niteliğini korumaktadır.

Çalışmanın sözlük bölümünden seçilmiş yirmi örnek sunuyorum.

adut ~ **avut** 'avuç' [18b/17]. XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde *-d-* ~ *-y-* ses denkliliğine uygun olarak *-v* (< *-y-*) ile *avuç* biçiminde geçer (TS). Çağdaş Türkçede de *avuç* olarak kullanılır. Az. *avuç*, Tkm. *ovuç*, TatK. *auç* ~ *ūç*, Bşk. *us*, KKlp. *uwıs*, Krg. *ūç*, Kzk. *us*, Nog. *uwıs*, Özb. *hovuç*, Tar. *ōç*, Şor. *ōş*, Sag. *Koy*. *Kaç*. *ōs*, Alt. Tel. *uş*, Tuv. *adış*, Yak. *ıtuş*, Çuv. *ıväs* biçimlerinde geçer. Eski Kıpçakçada *awuç* biçiminde kullanılır. Oğuz gurubundaki *avuç* biçiminin *adut* ~ **ayut* ~ *avut* (*-u-*'nun etkisiyle) > *avuç* biçiminde bir ses gelişmesi izlediği dü-

şünülebilir (Clauson EDT, s. 44). Türk dilinin etimolojisine ilişkin çalışmalarda *avut* > *avuç* değişikliğine değinilmiş, son sesteki *-t* > *-ç* dönüşümü üzerine birçok kuram geliştirilmiştir (Bu konudaki görüşler için bk. Eren TDES, s. 25-26). Bütün bu kuramlarda *-t* > *-ç* değişimi üzerinde durulmuş, ama nasıl, hangi somut faktörün etkisiyle bu değişimin meydana gelebildiği inandırıcı bir biçimde ortaya konulamamıştır. O dönemde **avuç* biçiminin de kullanılabilceği ve Kaşgarlı'nın dikkatinden kaçmış olabileceği akla gelmemiştir. Elbette bunun olası tek çözümünün başka metinlerdeki biçimleri belirlemekten geçtiği açıktır. Sözcük ilk kez X. yüzyılda çevrilen Altun Yaruk'ta <inçe> *k(a)ltı ayaça aş birmiş adutça* (Kaya AY, 168/23) cümlesinde çekimli biçimiyle yer alır. Divan'la aynı tarihlerde yazılan KB'de yer alan *uquşsuz kişi bir avuçça tetig* 'sayısız kişiler [arasında] anlayışlı kişiler bir avuç kadardır'; *qodu bir avutça qara toprakıγ* 'bir avuç kadar toprağı koydu' (Arat KB I, 297; 5425) dizelerindeki *avut* ve *avuç* biçimleri bizi, o dönemde *avuç* biçiminin de kullanıldığı ama Kaşgarlı'nın bu biçime sözlüğünde yer vermediği sonucuna götürür. Her iki eserde de çekimli biçimlerin yer almış olması sözcüğün yalın biçimde pek kullanılmadığı anlamına gelebilir. Bu veriler *avuç* biçiminin nasıl ortaya çıktığının ip uçlarını sezdirmesi bakımından önemlidir. Ben *avuç* biçiminin *avutça* ~ *avuçça* biçiminden geliştiğini *avut* biçimi, eklendiği sözcüğe ölçü kavramı katan *+ça* ekindeki *ç*'nin etkisiyle *avutça* ~ *avuçça* (gerileyici benzeşme) biçimini almış, sonra *ça* eki kullanımdan düşerek > *avuç*'a dönüşmüştür.

bayırsuq 'bağırsak' [126a/02]. XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde *bağarsık* ~ *bağarsuk* ~ *bağırsuk* ~ *bağursuk* biçimlerinde geçer (TS) Anadolu ağızlarında *bağarsık* ~ *bağırsuk* ~ *bogarsuk* ~ *bagırsık* 'bağırsak' biçimlerine rastlanır. (DS: Gr., Zn., Gm.) Ölçünlü dilde *bağırsak* olarak kullanılır. Az. *bağırsaq*, Bşk. *bōrhak*, KKlp. *baursaq*, Krg. *bōrsak*, Kzk. *bawırsak*, Özb. *boırsâq*, Tuv. *bōrzaq* biçimlerinde geçer (Doerfer TMEN II, s. 346-347). *bağırsa-* (< *bağır+sa-/+sı-*) fiilinden *-q* ekiyle türetilmiş olabilir: *baırsaq* > *bağırsak* ~ *bağırsuq*. Gerek Eski Anadolu Türkçesinde gerekse Divan'da görülen *bayırsuq* ~ *bağırsak* biçimleri üzerinde duran Clauson, sadece fonetik farklılıkları dile getirirken (EDT, s. 319) Sevortian, *bayırsuk* ~ *bağırsak* biçimlerindeki ses denkliliğini iki farklı ekin kullanılmasına bağlıyor. Sözcüğün aslında benzetme anlamı taşıyan *-sı* ekinin bulunduğunu, *-suk* biçiminin Uygurcaya özgü yuvarlaklaşma özelliği taşıdığını, *-sak* biçimininse *-sı* ile istek bildiren *-sa* ekinin karışması sonucunda ortaya çıktığını belirtiyor (ESTY, s. 22-23).

bıçılğan 'elde, ayakta oluşan yarıklar; yeryüzündeki yarıklar' [130a/04]. XVI. yüzyıl Anadolu Türkçesinde *bıçılğan* 'hayvanların ayaklarında ortaya çıkan yara, çatlak' anlamında geçer (TS). Ağızlarda *bıçılğan* 'kadınların meme uçlarında, çocukların ayaklarında, hayvanların ayak parmaklarında oluşan sulu yara' anlamında korunur (DS: To., Sv., İç., Ky., Ay.). ölçünlü dilde *bıçılğan*

'azmış, yayılmış yara; hayvanların tırnak kökünde oluşan yara' anlamlarında kullanılır. *bıçıl-* fiiline getirilen *-yan* ekiyle türetildiği anlaşılıyor: *bıçıl-yan* > *bıçılğan* (Clauson EDT, s. 295; Dankoff CTD III, s. 72).

bögür 'böğrek, böbrek' [91b/01]. Anadolu ağızlarında *bögür* 'göğüs' anlamında geçer (DS: Or.) Ölçünlü dilde *bögür* 'insan ve hayvan vücudunun kaburga ile kalça arasındaki bölümü, boş böğür' anlamını kazanmıştır. Türkçede kullanılan *böbrek* sözcüğünün *bögür*'ün bir türevi olduğu anlaşılıyor: *bögür+(e)k* küçültme eki > *böğrek* ~ (*bövrek* >) *böbrek*. XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde (TS) ve ağızlarda (DS: Gr. Ar., Gm., Ky., Kr.) *böğrek* biçiminde geçer. Çağdaş Türkçedeki *böbrek* biçiminin de *-g-* > *-v-* > *-b-* gelişmesi sonucunda ortaya çıktığı düşünülebilir. Doerfer'in sıraladığı biçimler de bunu doğruluyor: Osm. *böyrek*, *böyürek*, *böbrek*, *bövrek*, *bübrek*, Az. *böyrek*, Tkm. *bövrek*, *bö:rek*, Blk. *büyrek*, *büyürek*, Kum. *böyrek*, Kar. T. *büwrek*, Kzk. *böyrö*, *böyör*, *böyer*, Bşk. *böyör*, Nog. *büyrek*, Kklp. *büyrek* Krg. *büyrek*, *büyörök*, Özb. *buyrak*, Tar. *bö:rek*, YUyg. *bö:rek*, Alt. *pörek*, Hak. *pügürek*, *pürek*, *pügrek*, Şor. *pügrük*, Tuv. *bürek*, *pürek*, Yak. *büor*, Çuv. *pürä* (TMEN II, s. 353-354). Eren, *böğrek* ~ *böbrek* değişkenliği konusunda fonetik açıdan herhangi bir açıklamada bulunmamıştır (TDES, s. 60-61). Clauson da sadece lehçelerdeki biçimleri vermekle yetinmiştir (EDT, s. 328).

çekürge (Oğz.) 'çekirge, uzun art bacaklarına dayanarak sıçrayabilen bir böcek' [123a/14]. XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde *çekürge* biçiminde geçer (TS). Ağızların bir bölümünde *çekürge* biçimi korunur (DS: To., Sv.). Ölçünlü dilde *çekirge* biçimi kullanılır. Tkm. *çekirtge*, TatK. *çekirtke*, Kklp. *şegirtke*, Kzk. *şegirtke*, Krg. *şegirtke* biçimlerinde geçer (Eren TDES s. 83). **çekir-* fiilinden *-ge* ekiyle türetildiği düşünülebilir: *çekir-ge* > *çekirge*. Clauson, *çekir-* fiilinin *çek-*'in ettirgen çatılısı olabileceğini belirtir (TDAY 1966, s. 25). Ona göre *çekirtge*'nin özgün biçim olduğu düşünülebilir (EDT, s. 416-417). Eckmann ise *çekirge*'yi özgün biçim saymış, *çekirtge*'deki *-t-*'yi bir ünsüz türemesi olarak göstermiştir (TDAY 1955, s. 14).

esrük 'sarhoş' [22b/01]. XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde *esrik* ~ *esrük* 'sarhoş' biçimlerinde geçer (TS). Ağızlarda *esrek* ~ *esrik* 'sarhoş' biçimlerinde kullanılır (DS: Çr., To., An.). Ölçünlü dilin sözlüğünde *esrik* hlk. notuyla yer alır. **esür-* 'sarhoş olmak' (Div. *esürt-*) fiilinden *-(ü)k* ile türetildiği anlaşılıyor: **esür-(ü)k* > *esürük > *esrük* (Clauson EDT, s. 250; Dankoff CTD III, s. 27). *esrük* biçimi Uygurcaya özgü yuvarlaklaşma özelliğini gösterir.

gañlı 'kağnı arabası' [305a/16]. Türkiye Türkçesinde *kağnı* 'iki tekerlekli, tekerlekleri tek parça, dingili tekerlekle dönen öküz arabası' biçiminde kullanılır. Clauson, Türkçede kullanılan *kağnı* biçimine değinmeden, sözcüğün kökeni üzerinde görüş belirtmekle yetinmiş, Oğuzların *Kağlı* boyunun adından geldiğini öne sürmüştür (EDT, s. 638). Eren, sözcüğün eski biçimi yanında

Türkçede kullanılan *kağnı* biçimini de vermiş, ancak, iki biçim arasındaki fonetik farklılığa değinmemiştir (TDES, s. 200). Doerfer, tarihsel metinlerdeki biçimleri yanında, Tekirdağ yöresinde kullanılan *kangıllı* 'iki tekerlekli araba' (DD 825) biçimini de vermiş, köken bakımından Türkçe olmadığını, eski bir kültür dilinden alınmış olabileceğini belirtmiştir (TMEN III, s. 530-531). Deny'nin (Principes 81) de belirttiği gibi (Eren, age, s. 200), eski Türkçede 'tekerlek' anlamına gelen *kaη* sözünün bir türevi olabilir: *kaη+lı* 'tekerlekli' anlamında. *qaηlı*'nın Türkiye Türkçesinde *kağnı* biçimini alması şöyle açıklanabilir: Eski Türkçedeki *η* sesi Anadolu ağızlarında *ğ* biçiminde de karşımıza çıkmaktadır. *baηa* > *bağa* 'bana', *köηül* > *göğül* 'gönül' (DS: Tr., Gr., Rz.) örneklerinde olduğu gibi. Buna göre *kağnı* sözü, *kaηlı* > **kaηnı* (benzeşme) > *kagnı* > *kağnı* biçiminde ses gelişmesi aşamalarından geçmiş olabilir. Ağızlarda bu tür örnekler rastlanmaktadır: *ağna-* 'anlamak' < **aηna-* ~ *aηla-* 'anlamak' (DS: Tr., Gr.).

kiçi- 'kaşınmak, giçişmek' [279b/09]. XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde *gici-* 'kaşınmak' anlamında geçer (TS). Ağızların bir bölümünde 'kuvvetle cinsel istek duymak' anlamına da rastlanır (DS: Uzunmusa -Or., Kıbrıs). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ve ağızlarda türevleri de görülür: *gicik* 'kaşıntı, uyuz (TS; DS: Af.)', *giçiş-* 'kaşınmak (TS); çok fazla cinsel istek duymak (DS: Kıbrıs)' gibi. Ölçünlü dilde **gici-* kullanılmaz. Az. *kiçiş-*, Tkm. *gice-*, Tuv. *kiji-* biçimlerinde geçer.

kömür 'kömür' [127b/15]. Türkiye Türkeçesinde *kömür* aynı biçimde kullanılır. Az. *kömür*, Tkm. *kömür*, Krg. *kömür*, Balk. *kömür*, Özb. *kömir*, KKlp. *kömir*, Alt. Tel. *kömür*, Sag. *köbür*, Yak. *kömür*, Çuv. *kamrāk* 'ağaç kömürü' biçimlerinde geçer (Eren TDES, s. 256). Sözcüğün etimolojisi konusunda iki farklı görüş olduğu görülüyor. Ramstedt, Brockelmann ve Räsänen *kömür*'ün *köm-* 'kapatmak, gömmek' fiilinin bir türevi olduğu görüşünde birleşiyorlar. Onlara göre *köm-* fiiline getirilen *-(ü)r* geniş zaman ekiyle türetilmiş olmalıdır. Diğer bir görüş ise, Vambery'den başlayarak aile getirilen, Gabain ve Egorov'un da katıldığı *kömür* sözünün *köy-* 'yanmak' fiiliyle ilişkilendirilmesidir. Levitskaya, bu görüşü inandırıcı bulduğunu, çünkü Hint-Avrupa, Mançu-Tunguz ve Abhaza-Adik dillerinde de 'kömür' anlamına gelen sözcüklerin yanmakla ilgili olduğunu dile getirmiştir (TES V, s. 102-103). Clauson'a göre de *köm-* (>*göm-*) köküne getirilen *-(ü)r* ekiyle türetildiği düşünülebilir. (EDT, s. 723). Eren, uzmanların görüşlerini sıralayarak, *köm-* (>*göm-*) kökünün bir türevi olması durumunda *gömür*'e çevrilmesi; *köy-* kökünün bir türevi olması durumunda ise çağdaş lehçelerde *kö:mür* biçiminin bulunması gerektiğini belirtmiş, bu iki biçime de rastlanmadığı için bu görüşleri düşündürücü bulmuştur (TDES, s. 256). Ancak *Divan*'da geçen ve Kaşgarlı'nın Arguca olduğunu belirttiği *kön-* 'yanmak' [140a/05] fiilinin (YUyg. *köy-*, Anad. ağız. *köy-*) bir türevi olabileceği olasılığını da dikkate al-

mak gerekir. *kön-* fiilinin dönüşlü çatılı bir biçim olduğu düşünülürse, fiilin kökünün **kō-* olduğu açıkça görülür. Eren'le Gabain'in (ETG, § 123) de öne sürdükleri gibi *köy-* fiilinin bir türevi sayılması durumunda çağdaş lehçelerde *kō:mür* biçiminin bulunması gerektiği savı da geçersiz kalır. Bu durumda **kō-* kökünden *-mür* ekiyle türetilmiş olma olasılığı yüksektir: **kōmür* > *kōmür*, *yağmur* ve *çamur* sözcüklerinde olduğu gibi. Türkçeden birçok komşu dile de geçmiştir. Farsçada kullanılan *تاش کومو* (*tāş-kōmūr*) Türkçeden alınmıştır (Doerfer TMEN II, s. 438).

sidük ~ siğük 'sidik, idrar' [98b/01]. XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde *sidük ~sidik* 'çiş, idrar' biçimlerinde geçer (TS). Ağızlarda *-d-* ~ *-y-* ses denklğine uygun olarak *-y-* ile *siydik* 'sidik' biçimine rastlanır (DS: Ama.). Çağdaş Türkçede de *sidik* olarak kullanılır. Az. *sidik*, Tkm. *siydik*, Krg. *siydik*, Özb. *siydik*, YUyg. *sidik* biçimlerinde geçer. *siğ-* 'işemek' fiilinin bir türevi olduğu anlaşılıyor. Anadolu ağızlarında geçen *siy-* 'hayvan işemek, sidiklemek' (DS: Isp., Dz., Dz., Ay., Es.) sözünün de *-d-* ~ *-y-* ses denklği kuralına göre oluşmuş bir biçim olduğu görülüyor. Türkiye Türkçesinde bu kural gereğince *siyik* olması beklenen sözcüğün *sidik* biçiminde karşımıza çıkması, **siğtük* biçiminden geliştiğini ortaya koyuyor (Clason EDT, s. 801). Buna göre *siğ-* fiilinden *-tük* ekiyle türetildiği düşünülebilir. Anadolu ağızlarında ve Türkmencedeki *siydik* biçimi bu savı doğruluyor. Türkiye Türkçesindeki *sidik* sözü (< *siydik* < **siydük* < **siytük* ~ **siğtük*) biçiminde ses gelişmesi aşamalarından geçmiş olabilir.

sözle- 'söylemek, konuşmak' [287b/08]. XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde *söyle-* 'konuşmak' biçiminde geçer (TS). Çağdaş Türkçede de *söyle-* biçimi kullanılır. Az. *söyle-*, Tkm. *sözle-*, Kzk. *söyle-*, KKlp. *söyle-*, Krg. *süylö-*, Nog. *söyle-*, Sag. *söyle-*, Özb. *sözla-*, Tel. *süle-*, Tuv. *sögle-*, YUyg. *sözli-* biçimlerinde geçer (Clason EDT, s. 863; Eren TDES, s. 375). Eren'e göre Türkiye Türkçesinde kullanılan *söyle-* biçimi *-z-* > *-y-* değişmesi sonucu *sözle-*'den çıkmıştır: *söyle-* < *sözle-* (age, s. 375). Eğer böyle bir değişme söz konusu olsaydı Türkçede 'kararlaştırmak' anlamına gelen *sözleş-* sözünün de *söyleş-* biçimini alması gerekirdi. Çağdaş Türk lehçelerinde karşımıza çıkan iki farklı biçimin sözcük türetmede ayrı eklerin tercih edilmesi sonucunda oluştuğu düşünülebilir. Bir grup lehçede *-z-*'li biçimlerin korunması bu varsayımı doğrulamaktadır. Türkiye Türkçesinde kullanılan *söyle-* biçiminin, **sō-* kökünden *-g* ile türemiş olan **sög* sözüne *+le-* getirilerek yapıldığı anlaşılıyor: **sō-g* > **sög* > **sög+le* > *söyle-*. *Divan*'da geçen *söwlen-* 'fısıldanmak, söylenmek' [283b/11] (< **sögle-n-* dönüşlü) biçimi, o dönemde **-g*'li örneğin de kullanılıyor olması ihtimalini güçlendirmektedir. Bu sözcük, Oğuz grubunda muhtemelen **sögle-* biçimindeydi. Çağdaş lehçelerden Tuvacada *sögle-* biçimi olduğu gibi korunmaktadır.

tarmaq 'yırtıcı hayvanların pençesi' [118a/14]. XVI. yüzyıl Anadolu türkçesinde *tırmuk* 'tırmalamaktan hasıl olan şey' anlamında geçer (TS). Çağdaş Türkçede *tırmık* 'tırmak beresi; kabartılmış toprağın taşını, çöpünü ayıklamak için kullanılan seyrek dişli, tarak biçiminde araca verilen ad. Az. *dırmıg*, Tkm. *dırmık*, Krg. *tarmak* 'kol' ~ *tırmak* 'hayvan pençesi', Kzk. *tarmak* 'kol' ~ *tırmak* 'hayvan pençesi', Kaz. *tarmak*, KKlp. *tarmak*, Tel. *tarmak*, Nog. *tarmak*, Özb. *tarmok*, Hak. *tarbax*, Tuv. *dırbak*, türki *tarmak* biçimlerinde geçer. *tarma-* fiilinden *-q* ekiyle türetildiği anlaşılıyor: *tarma-q* > *tarmaq* (Dankoff CTD III, s. 179). Oğuz grubunda kullanılan *tırmık* (~ *dırmık*) biçiminin **tırma-* (~ *tarma-*) kökünden türetildiği düşünülebilir: *tırma-q* > *tırmak* > *tırmık*. Eski Kıpçakçada geçen *tırma-* biçimi bunu doğruluyor (Clauson EDT, s. 549-550).

topraq 'toprak, yer maddesi' [26b/101]. XIV-XV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde 'toprak' anlamında *topurak*, 'yurt, il, memleket (*mec.*)' anlamında ise *toprak* biçimleri geçer (TS). Çağdaş Türkçede *toprak* 'yer kabuğunun toz durumuna gelmiş yüzey bölümü; ülke; arazi, tarla; kara' anlamlarında kullanılır. Az. *torpağ* (göçüşme), Tkm. *topur* ~ *toprak*, TatK. *tuprak*, Bşk. *tuprak*, Kzk. *topırak*, Krg. *topurak*, Özb. *tuprok*, Tuv. *dovurak* 'toprak; toz; çamur', Yak. *to-burax*, Çuv. *tăpra* biçimlerinde geçer. Eski Kıpçakçada *toprak* biçiminde kullanılır. Clauson, *toprak* adının *topra-* 'kurmak' fiiline getirilen *-k* ekiyle türetildiği görüşündedir (EDT, s. 443-444). Doerfer, *topraq*'ı *top* sözünün *+rak* ekiyle oluşturulmuş bir türevi saymıştır. (TMEN II, s. 596-601). Dankoff da, *toprak* sözüne *topra-* 'become dry (plant)' fiilinin türevleri arasında yer vermiştir (CTD III, s. 195). Eren ise, farklı bir yaklaşım getirerek çağdaş diyalektlerde de 'toprak' anlamında kullanılan *topur+* sözüne *-(a)k* küçültme eki getirilerek türetildiğini öne sürmüştür (TDES, s. 412). Bütün bu savlara ihtiyatla yaklaşmak gerekiyor. Ben, Kaşgarlı'nın kaydettiği verilere dayanarak farklı bir öneri geliştirmek istiyorum: *Divan*'da *topraş-* (< *topra-ş-*) 'kuruyup tozlaşmak, toz durumuna gelmek' [185a/16]; *toprat-* (< *topra-t-*) '-hayvan-yeri kurutasiya dek otunu yemek⁴' [215a/15]; *topuryan* (< *topur-yan*) 'ayak basıldığında tozuyan yumuşak toprak' [129a/10] biçim ve anlamlarında geçen *topra-* fiilinin birincil anlamının 'kurumak' değil 'toz durumuna gelmek, yumuşak duruma getirmek' olduğu görülüyor. *topra-* fiilinin, 'toz, toprak' anlamına gelen *topur sözünün bir türevi olduğu anlaşılıyor: **topur+a-* > **topura-* > *topra-* [283b/05] biçiminde geliştiği düşünülebilir. Buna göre, zaten 'toz, toprak' anlamına gelen *topur* sözünün küçültme eki *-(a)k* ile tekrar küçültülmesi düşünülemez. Eren'in savının doğru olmadığı anlaşılıyor. *toprak*, *topra-* (< **topur+a-*) fiilinden *-q* eki ile türetilmiş olabilir: *toprak* < *topraq*.

tuman 'duman, sis' [41b/02]. XV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde *tuman* 'duman' biçiminde geçer (TS). Ağızların bir bölümünde *tuman* biçimi korunur (DS:

Tr., Silifke -İç.). Çağdaş Türkçede ötümlü *d-* ile *duman* aynı anlamda kullanılır. Az. *duman*, Tkm. *dumān*, Krg. *tuman*, Kzk. *tomān*, Şor, Sag. Koy. *tu-ban*, Hak. *tuman*, Tuv. *tuman* biçimlerinde geçer. *Divan*'da geçen *tu-* 'kapatmak, örtmek' [277b/02] ve *tun-* (< *tu-n-dön.*) 'kapanmak, tıkanmak; bulutlanmak' [139b/06] fiilinden *-man* ekiyle türetilmiş olabilir: *tu-man* > *tu-man* > *duman*. *degirmen* (> *degir-men*) örneğinde olduğu gibi. Anadolu ağızlarında kullanılan *dum* (< *tu-m*) 'nem, çığ' (DS: İç., Or.) sözcüğünün de aynı kökten türediği anlaşılıyor. Türkçeden Moğolca, Rusça, Bulgarca gibi birçok komşu dile geçmiştir. Farsçada kullanılan *تُمن* (*tuman*) Türkçeden alınmıştır. (Doerfer TMEN II, s. 567-568).

tügün 'düğüm, düğümleme' [101b/02]. XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde ötümlü *d-* ile *dügün* 'düğüm' biçiminde geçer (TS). Ağızların bir bölümünde *tügün* 'düğüm' biçimi korunur (DS: Taşköprü -Ks.). Ölçünlü dilde *-m* ile *dügüm* biçiminde kullanılır. Az. *düyün*, Tkm. *düvün* ~ *dügin*, Nog. *tüyün*, Kklp. *tü-yin*, Blk. *düğme*, Krg. *tüyün*, Özb. *tugun*, YUyg. *tügün* biçimlerinde geçer. *tüg-* 'bağlamak, düğümlemek' (bk. *tüg-*) fiilinden *-(ü)n* ekiyle türetildiği anlaşılıyor: *tüg-(ü)n* > *tügün* (Clason EDT, s. 485; Dankoff CTD III, 204). Eren, *dügüm* sözcüğünün *düg-* kökünden *+(ü)m* ekiyle kurulduğunu, *tüg-* fiilinin Kaşgarlı'da saklandığını belirtmiş, çağdaş diyalektlerde daha çok *-ün* ekiyle kurulmuş türevlerin kullanıldığını dile getirmiştir (TDES, s. 125-126); oysa *-ün*'lü biçimler, Kaşgarlı'nın verdiği *tügün* örneğinin Eski Anadolu Türkçesinde, ağızların bir bölümünde ve Çağdaş Türk dillerinde korunduğunu, Çağdaş Türkiye Türkçesinde ise *-(ü)n*'nin *-(ü)m*'ye çevrildiğini gösterir. Bu ses değişikliğinde aynı kökün türevi olan ve 'iki kişinin birbirine bağlanması; evlenme töreni' anlamına gelen *dügün* sözcüğünün etkili olduğu açıktır. Sözcük *توگون* (*tügün*) 'düğüm' biçiminde Farsçaya da geçmiştir (Doerfer TMEN II, s. 625).

yaxşı 'iyi, güzel, her şeyin güzeli' [22b/11]. XIII-XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde *yahşı* ~ *yakşı* 'iyi, güzel' biçimlerinde geçer (TS) Ağızlarda *yahşı* ~ *yağşı* 'iyi, güzel, değerli' anlamlarında korunur. (DS: Ar., Krş., Ky., Gm., Sv.). Ölçünlü dilin sözlüğünde *yahşı* hlk. notuyla yer alır. Az. *yahşı*, Tkm. *yahşı*, Bşk. *yahşı*, Alt. *yahşı*, Nog. *yahşı*, Kum. *yahşı*, Krg. *cakşı*, Kzk. *caksı*, Hak. *caksı* biçimlerinde geçer (TES V, s. 63-64). Lehçelerde herhangi bir ses değişimine uğramamış bu biçimler, sözcüğün yalnızca Oğuz grubu dillerinde kullanıldığının bir göstergesidir. Kaşgarlı'nın tespit ettiği biçim bilinebilen en eski biçimdir. Sözcükte görülen *-q-* > *-x-* değişiminin XI. yüzyıldan önce meydana geldiği anlaşılıyor. Bu ses gelişmesi, Azerice bir özellik taşıdığını gösteriyor. Oğuz grubu dillerinde sözcük sonundaki *-γ*'lerin genellikle düşme eğiliminde olması, sözcüğün Clason'un da (EDT, s. 908) belirttiği gibi *-ı* ekiyle değil, *-(1)γ* ekiyle türemiş olma olasılığını güçlendiriyor. Buna göre *yakış-* fiiline getirilen *-(1)*γ* ekiyle yapılmış olmalıdır: **yaqış-(1)γ* > **yaqışı* > **yakşı* > *yahşı*.

Türkçeden Rus, Arap ve Gürcü dillerine de geçmiştir. Farsçada kullanılan *یغشلق* (*yağşılıq*) Türkçeden alınmıştır (Doerfer TMEN IV, s. 178-179).

yasyaç < **yası yıyaç** 'yastıyaç, hamur tahtası' [231a/02]. XVI. yüzyıl Anadolu Türkçesinde *yastıyaç* ~ *yastagaç* ~ *yasdıgaç* 'üzerinde yufka açılan tahta, ekmek tahtası' biçimlerinde geçer (TS). Ağızlarda *yastıyaç* (DS: Es., Çkr., Zn) ~ *yassıağaç* (Sn.) ~ *yaslağaç* (Brs. Ks., Sm.) 'üstünde hamur açılan, yemek yenilen tahta' biçimlerinde korunur. Ölçünlü dilin sözlüğünde *yastıyaç* hlk. notuyla yer alır. Kaşgarlı, *yası yıyaç*'tan geldiğini belirtir. Clauson, Kaşgarlı'nın bu etimolojisinin doğru olmadığı görüşündedir. Ona göre *yas-* 'yaymak' kökünden *-yaç* etkiyle türemiş olmalıdır (EDT, s. 975). Eren de Clauson'un bu görüşüne katılarak, Kaşgarlı'nın savına göre sözcüğün geçirdiğini var saydığı ses gelişmesi aşamalarını sıralıyor: *yası yıyaç* > *yassı yıyaç* > *yastı yıyaç* > *yastıyaç* (TDES, s. 442). Görüldüğü gibi Eren'in esas aldığı *Divan*'da geçen *yasyaç* değil, ağızlarda kullanılan *yastıyaç* biçimidir. Kaşgarlı'nın tespit ettiği *yasgaç* biçimi esas alınmalıydı. Oysa, ağızlarda Kaşgarlı'yı doğrulayan *yassıağaç* (< *yası yıyaç* ~ **yası ıyaç*) biçimi de geçmektedir. Clauson ve Eren'in semantik bir nüansı da göz ardı ettikleri söylenebilir. Eğer *yasyaç*, *yas-* fiilinden *-yaç* ekiyle türetilmiş olsaydı etken olarak kullanılan bir aletin adı olması beklenirdi. Burada 'yayma' işlemine zemin oluşturan bir araç adı olarak karşımıza çıkıyor. *yası yıyaç* biçiminden gelişebileceği savı semantik bakımından da kabul edilebilir bir savdır. Gerek eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, gerekse ağızlarda kullanılan *yastıyaç* benzeşmezlik (*dissimilation*) sonucu oluşmuş bir biçim olarak düşünülebilir. Ağızlarda geçen *yastı* 'yassı' (bk. *yası*) biçimi de bir benzeşmezlik örneğidir: *yası yıyaç* > **yassı yıyaç* > (~ **yassı ıyaç* >) **yassı ağaç* > **yastı ağaç* > *yastıyaç*. *Divan*'da geçen *yasyaç* biçiminin hece kaynaşması (*Contraction*) sonucu oluştuğu anlaşılıyor: *yası yıyaç* (~ **yası ıyaç*) > **yası yaç* > *yasyaç*.

yetgek 'heybe, bohça' [239a/05]. XVI. yüzyıl Anadolu Türkçesinde ötümlü *-d-* ile ve *-g-*'si düşmüş biçimiyle *yedek* 'yedekte götürülen at' anlamında geçer (TS). Ağızlarda *yedek* 'küçük sepek' (DS: İnegöl -Brs); 'kağnılarda boyunduruğu oka bağlayan ağaç çivi' (DS: Bor -Nğ.); 'arabayı çeken çatal ağaç' (Dz. Mğ.); 'elle çekilip götürülen hayvan' (Hat., Kn., Ant.); 'ip, kayış, zincirden yapılan yular, yuların elle tutulan bölümü' (Bil., El.) anlamlarında korunur. Ölçünlü dilde *yedek* 'gereğinde kullanılmak üzere bir şeyin bulunduran eşi' anlamında kullanılır. Az. *yedäk* 'hayvan çekilen ip, yular sapı', Alt.Küer. *yädäk*, Krg. *cetek*, Kzk. *jetek*, Özb. *yetäk* biçimlerinde geçer. Dankoff, *yetgek* sözünü *yeδ-* 'heybe veya bohçayı toparlamak, uçlarını birleştirmek' fiilinin türevleri arasında saymıştır (CTD III, s. 221). Clauson da *yeδ-* fiilinin bir türevi olduğu görüşündedir (EDT, s. 889). Doerfer, *Divan*'daki *yetgek* biçimine değinmeden *yedek* sözünün *yet-* fiilinden yapıldığını belirtmiştir (TMEN IV 1831). Kaşgarlı'nın verdiği *yetgek* biçimi, *yeδ-* fiilinin de **ye-* biçiminden ge-

liştiğinin bir göstergesi olarak anlaşılmalıdır. *ye- (> yeδ-, yet-) fiilinin temel anlamının 'bağlamak, bir arada tutmak, birleştirmek' olduğu ve aynı kökten -δ- ve -t- ile genişletilmiş yeδ- ve yet- biçiminde yakın anlamlı iki fiil yapıldığı düşünülebilir. Bu anlamların sonradan geliştiği bellidir. Kaşgarlı'nın sözcüğe verdiği 'heybe, bohça' anlamı ikincil bir anlam olmalıdır. Oğuz grubu dillerinde -d- ~ -y- ses denkliliği kuralına göre yeδ- fiilinin *yey- biçimini almamış olması, bu dillerin o dönemde yet- biçimini kullanıyor olmalarına bağlanabilir. Buna göre yetgek, yet- fiiline getirilen -gek ekiyle türetilmiş olabilir: yetgek > yetek > yedek. Oğuz grubunda iki ünlü arasında kalan -t-'ler ötümlüleşir.

yoδ- 'yoymak, silmek, bozmak, mahvetmek' [316b/02]. XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde -δ- ~ -y- ses denkliliğine uygun olarak -y- ile yoy- 'silmek, imha etmek, izale etmek, bozmak' anlamlarında geçer (TS). Ağızlarda yoy- 'eski durumunu yitirmek, bozulmak, çirkinleşmek' (DS: Isp., Sm.); 'yazılan yazıyı silmek, bozmak' (Ks. Sn., Çkr.); 'bozmak, işe yaramaz duruma getirmek' (Silifke -İç.); 'değiştirmek' (Bor -Nğ.); 'harcamak, yok etmek' (Ada.) anlamlarında korunur. Ölçünlü dilde *yoy- kullanılmaz. Tkm. yoy-, Nog. yoy-, Krg. joy-, Kzk. joy-, KKlp. joy-, Özb. yüy-, TUv. çod- ~ çot- biçimlerinde geçer. *yo- fiilinin -δ- ile genişlemiş biçimi olabilir: *yoδ- > yoδ-. Türkçede kullanılan yoz 'bozulmuş' (< *yo-z) ve yoq 'yok' (< *yo-q) sözcüklerinin de aynı kökün türevleri olduğu anlaşılıyor. yoδ- (< *to-) > toq örneğinde olduğu gibi (Gabain ETG, § 127, 153; Bang TM, s. 48; Clauson EDT, s. 885; Dankoff CTD III, s. 228). krş. yoq, toq.

yoγurqan 'yorgan' [54a/13] XVII. yüzyıl Anadolu Türkçesinde yorkan 'yorgan' biçiminde geçer (TS). Ağızlarda yorvan ~ yurvan biçimlerine de rastlanır (Tr., Rz., Gr.). Ölçünlü dilde yorgan biçiminde kullanılır. Az. yorgan, Tkm. yorgan, TatK. yurgan, Alt. Tel. yürkan, Kaç. Koy. yorgan, Tuv. çorgan, Hak. çorgan, Kum. yuvurgan, Nog. yuvirkan ~ yurkan biçimlerinde geçer. Eski Kıpçakçada yoγurqan biçiminde kullanılır. Clauson, yuğur- fiiliyle semantik bir ilgi kurulamayacağını, ancak yoğun sözcüğüyle etimolojik bir bağlantısının olabileceğini belirtir (EDT, s. 907). Ben, yoğun, yoğurt ve yorgan (< yoγurqan) sözcüklerinin aynı kökün türevleri olduklarını düşünüyorum. yorgan sözünün de yorganın yapılışıyla ilgili bir adlandırma olduğu anlaşılıyor. Clauson'un yuğur- fiiliyle semantik bir bağlantı kurmakta güçlük çekmesi, Türk yorganlarının özelliklerini bilmemesinden kaynaklanmış olabilir. *yo- kalınlaşmak, şişkinleşmek, sertleşmek' kökünden etirgen çatı eki -γur- (-γur- eki için bk. Gabain ETG, § 155) ile genişletilmiş *yoγur- fiilinden -qan ekiyle türetildiği düşünülebilir: yorgan < yörqan < yoγurqan < yoγur-qan (< yoγur- < *yo-γur- < *yo-).yoγun ve yoγurt sözcüklerinin de aynı kökün türevi oldukları anlaşılıyor. bk. yoγrut, yoγun.

KISALTMALAR

Ada.	Adana	KB	Kutadgu Bilig
Alt.	Altayca	Kıp.	Kıpçakça
Ama.	Amasya	Klp.	Kara Kalpakça
Anad. ağz.	Anadolu ağızları	Koy.	Koybalca
Ar.	Arapça	Kr.	Kars
Ay	Altun Yaruk	Krg.	Kırgızca
Az.	Azerice	krş.	Karşılaştırınız
Bil.	Bilecik	Kuğ.	Kuğuca
bk.	Bakınız	Kumd.	Kumandıca
Blk.	Balkarca	Küer.	Küerikçe
Brs.	Bursa	Ky.	Kayseri
Bşk.	Başkurtça	Kzk.	Kazakça
Çkr.	Çankırı	Mğ.	Muğla
ÇTT	Çağdaş Türkiye Türkçesi	Moğ.	Moğolca
Çuv.	Çuvaşça	Nğ.	Niğde
DLT	Divanü Lûgat'it-Türk	Nog.	Nogayca
DS	Derleme Sözlüğü	Oğz.	Oğuzca
Dz.	Denizli	Or. Far.	Orta Farsça
EAT	Eski Anadolu Türkçesi	Özb.	Özbekçe
EDT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish	Rz.	Rize
El.	Elazığ	Sag.	Sagayca
Es.	Eskişehir	Sans.	Sanskritçe
esk.	Eski dilden	Sart.	Sartça
ESTY	Etimologiçeskiy Slovar Turkskih Yazıkov	Sm.	Samsun
ET	Eski Türkçe	Sn.	Sinop
Far.	Farsça	Soğd.	Soğdça
Gm.	Gümüşhane	Soy.	Soyotça
Gr.	Giresun	SUyg.	Sarı Uygurca
Hak.	Hakasça	Sv.	Sivas
Hak. T.	Hakaniye Türkçesi	Şor.	Şorca
Hal.	Halaçça	Tar.	Tarançi
Hat.	Hatay	Tat.	Tatarca
hlk.	Halk ağzından	TatK.	Kazan Tatarcası
Isp.	Isparta	TD	Türk Dili dergisi
Kalm.	Kalmıkça	TDA	Türk Dilleri Araştırmaları dergisi
Kaz.	Kazanca	TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı

TDES	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü	To.	Tokat
		Tr.	Trabzon
Tel.	Teleütçe	TS	Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü
TES	Türk Etimoloji Sözlüğü		
Tkm.	Türkmence	Tuv.	Tuvaca
TMEN	Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen	Yak.	Yakutça
		YUyg.	Yeni Uygurca
		Zn.	Zonguldak

KAYNAKLAR

- Arat, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig I*, Metin, Ankara 1991.
- Atalay, Besim, *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi, I-IV*, Ankara 1985.
- Bang, Willi, *Berlin'deki Macar Enstitüsü'nden Türkoloji Mektupları*, Çeviren: Ş. Tekin, Erzurum 1980.
- Brockelmann, C., *Mitteltürkischer Wortschatz, Mahmūd al-Kāşyārīs Divān Luḡāt at-Turk*, Leipzig 1928.
- Clauson EDT-Clauson, Sir Gerard, *An Etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972.
- _____, "Eski Türkçe Üzerine Üç Not", *TDAY1966*, s. 19-37.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Ankara 1993.
- Dankoff, Robert-James Kell, *Māhmūd al-Kāşyārī: Compendium of the Turkic Dialects (Divān Luḡāt at-Türk)* III cilt, Harvard Üniversitesi Basımevi 1982.
- Doerfer, Gerard, *Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden 1963-1975.
- Eckmann, J., "Türkçede D, T ve N Seslerinin Türemesi", *TDAY1955*, s. 11-22.
- Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999.
- Gabain ETG-Gabain, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet Akalın, Ankara 1988.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgati't-Türk*, Tıpkıbasım, Ankara 1990.
- Kaya, Ceval, *Altun Yaruk, Giriş, Metin, Dizin*, Ankara 1994.
- Sevortian, E.V., *Etimologičeskiy Slovar Türkskih Yazıkov [Türk Dillerinin Etimolojisi Sözlüğü]* c. II, Moskova 1978.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, I-VIII*, Ankara 1988.
- Rusya Bilimler Akademisi'nin Türk Etimoloji Sözlüğü* [c. V], Moskova 1997. Levitskaya.